

March, 2012

* पृष्ठा विठठलराव भगस

* संशोधक विद्यार्थी, जे. जे. टी. विद्यापीठ, झुनझुन

लोकपाल : वास्तव आणि दशा

i Lrkouk %&

भारतात प्रचंड प्रमाणात वाढणाऱ्या भ्रष्टाचाराने विदारक रूप धारण केले आहे. प्रशासकीय, राजकीय, शैक्षणिक, सहकारी, सेवाभावी अशा सर्वच प्रकारच्या शासकीय, निमशासकीय, बिगर शासकीय संस्था भ्रष्टाचारामुळे पार कोलमडून गेल्या आहेत. सेवकापासून ते उच्च अधिकारी वर्गापर्यंत व ग्रामपंचायत सदस्यापासून ते कॅबिनेट मंत्र्यांच्या स्तरापर्यंत कोणी धुतल्या तांदळासारखे स्वच्छ नाहीत. म्हणून हा भ्रष्टाचार थांबविण्यासाठी लोकपालाची आवश्यकता महत्त्वाची वाटू लागली.

लोकपालास प्रशासकीय भाषेत 'अंबुड्समन' (ombudsman) असे म्हणतात. संसद किंवा सरकारकडून लोकपाल अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली जाते. ज्याचे कार्य प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी विरुद्ध सामान्य जनतेकडून भ्रष्टाचाराच्या तक्रारी स्वीकारतो, आरोपाची तपासणी करून आरोप सिध्द झाल्यावर दंडात्मक कार्यवाहीची शिफारस करणे व जनहिताचे रक्षण करणे हे कार्य लोकपालाचे आहे. परंतु भारतीय लोकशाहीचा विचार करता लोकपाल विधेयक आजतागायत पास होऊ शकले नाही. कारण भारतीय सरकार हे विधेयक पास करायला तयार नाही. मात्र सध्याचे टिम अण्णाचे भ्रष्टाचार विरोधी (जनलोकपाल) आंदोलन रामलिला मैदान (दिल्ली), आझाद मैदान (मुंबई) वरील उपोषण व आंदोलनाने सर्वांचे लक्ष वेधले होते.

ykdi ky fo/ks d vkf.k ykd' kkg h 0; oLFkk %&

आधुनिक काळात ज्या राष्ट्रांने लोकशाही शासन व्यवस्था स्वीकारली आहे त्या राष्ट्रात एक स्वतंत्र व निरपेक्षपणे लोकपालाची व्यवस्था केली आहे. जो राष्ट्रातील राजकीय किंवा प्रशासकीय स्तरावर चालू असलेला भ्रष्टाचाराच्या समस्येवर निर्भयपणे कार्यवाही करू शकतो. त्यांच्या विरुद्ध भ्रष्टाचार तक्रारीची तपासणी करून आरोप सिध्द झाला तर त्यास दंड व शिक्षा करण्याची शिफारस करतो. सर्वप्रथम 1809 मध्ये स्वीडन, 1918 फिनलंड, 1954 डेन्मार्क, आणि नार्वे 1961 लोकपाल (अंबुड्समन) ची व्यवस्था केली होती. आज जवळपास 35 लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकपालाची तरतूद आहे.

Hkkjrh; ljdkj o ykdiky %&

1966 मध्ये यशवंतराव चव्हाण यांनी लोकपाल विधेयक निर्मितीचा ठराव मांडला होता. 1966 च्या प्रशासकीय सुधार आयोगाने केंद्रपातळीवर लोकपाल व राज्यपातळीवर लोकायुक्ताची शिफारस केली होती व स्वीडन पासून प्रेरणा घेवून 1968 मध्ये लोकपाल व लोकायुक्त विधेयक संसदेतपुढे सरकारने सादर

केले, परंतु सरकार बरखास्त झाल्यामुळे हे विधेयक पास होऊ शकले नाही. 1971 ला पुन्हा लोकपाल विधेयक आणण्याचा प्रयत्न झाला परंतु पाचवी लोकसभा बरखास्त झाली व 1977 मध्ये लोकपाल विधेयकाची संसदेत पुन्हा चर्चा झाली परंतु सत्ताधारी व विरोधी पक्षात मतभेद निर्माण झाल्यामुळे बिल पास होऊ शकले नाही. 1985 ला भ्रष्टाचार निवारणासाठी भ्रष्टाचार निवारण अधिनियम अथवा भारतीय दंड संहितेच्या अंतर्गत येणाऱ्या काही तक्रारी संदर्भात लोकपालाची व्यवस्था केली आहे. असे निरर्थक तक्रारी नाकारण्याचा अधिकारही लोकपालाला देण्यात आला, परंतु लोकपालाकडून होणारी चौकशी स्थगित करण्याची व्यवस्थाही यामध्ये होती. 1989 च्या व्ही.पी.सिंग सरकारच्या जाहिरनाम्यातच लोकपाल विधेयकाची घोषणा केली होती. तत्कालीन कायदा मंत्री दिनेश गोस्वामी यांनी डिसेंबर 1989 ला लोकसभेत लोकपाल विधेयक सादर केला. उच्च राजकीय पातळीवरील भ्रष्टाचार थांबविण्यासाठी आवश्यक तरतुदी होत्या.

परंतु बऱ्याच त्रुटीही होत्या म्हणून भरपूर टिका झाली. पी.व्ही.नरसिंहराव यांच्या नेतृत्वातील कॉंग्रेस (आय) सरकारने लोकपालाचा प्रचार केला. परंतु लोकपाल बील पास करण्यात अपयश आले. पुढे अटलबिहारी वाजपेयी व श्री एच.डी.देवेगौडा यांच्या नेतृत्वातील आघाडी सरकारचे लोकपाल विधेयक आणण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यांनाही यश मिळाले नाही. जवळपास आजपर्यंत 10 वेळा लोकपाल बील संसदेपुढे चर्चेसाठी आले, परंतु दुर्दैवाने एकदाही पास झाले नाही. वेगवेगळ्या पध्दतीने भ्रष्टाचार थांबवण्यासाठी तरतुदीची डागडुजी करण्यात आली पण ठोस निर्णय कोणत्याही सरकारने घेतला नाही. पुन्हा एकदा 2011 मध्ये लोकपाल विधेयक चर्चेसाठी संसदेपुढे आले. हीच योग्य संधी आहे. ही वेळ साधून भ्रष्टाचार विरोधात व लोकपालासंदर्भात अण्णा हजारे व टिमने जनआंदोलन उभे करून जनाधार मिळवला व लोकपालास पर्यायी जनलोकपालाचा मसुदा सरकारला सादर केला. परंतु यात टिम अण्णाला अपयश आले.

l jdkjh ykdiky %&

सरकारच्या लोकपाल बीलातील महत्त्वाच्या तरतुदीची चर्चा करणे आवश्यक आहे. लोकपालाची नियुक्ती 10 सदस्यांची निवड समिती करेल, 10 पैकी 5 सत्ताधारी पक्षाचे सदस्य असतील, एकूण 10 पैकी 6 सदस्य राजकीय पक्षाशी संबंधित असतील. लोकपालाच्या उमेदवारासाठी निवडप्रक्रिया नसेल शोध समिती, निवड समितीतून निवडलेली असेल ती लोकपाल निवडेल व हा लोकपाल शासनाला जबाबदार

असेल व फक्त सरकारच लोकपालाला हटवू शकेल.पंतप्रधान, न्यायपालिका, खासदार इ. लोकपाल कक्षेत नसतील, फक्त वर्ग 'अ' अधिकारीच लोकपालाच्या कक्षेत येईल. व सीबीआय वर सरकारचे नियंत्रण असेल. ज्या अधिकाऱ्यावर भ्रष्टाचाराचे आरोप करण्यात आले त्याची चौकशी करून त्या अधिकाऱ्याविरुद्ध गुन्हा दाखल करू शकतो. जर आरोप सिध्द झाले तर काढून टाकायचे की नाही हे सरकार ठरवेल. जास्तीतजास्त 10 वर्षे शिक्षा संबंधीत अधिकाऱ्यास होवू शकते. व विनाकारण निरपराध व्यक्तीच्या तक्रारी लोकपालाकडे केल्या असतील तर 2 ते 5 वर्षांची कैद होवू शकते व आरोपी तक्रारी विरुद्ध न्यायालयात खटला दाखल करू शकतो. अशा स्वरूपाची सरकारची लोकपालाची व्यवस्था आहे. असे असले तरी यात अनेक पळवाटा आहेत हे नाकारता येत नाही.

tuykdiky %

माहितीच्या अधिकाराच्या यशानंतर अण्णा हजारे यांनी आपला मोर्चा लोकपालाकडे वळवला व सरकारी लोकपालाऐवजी समांतर जनलोकपाल मागणीसाठी जनआंदोलन उभे केले. यास जनतेतून समर्थन व प्रतिसादही बऱ्याच प्रमाणात मिळाला व प्रतिगांधी म्हणून जनमानसात आपली प्रतिमा तयार केली. जनतेतून (सिड्हील सोसायटी) लोकपाल निवडला जाईल व यातून भ्रष्टाचाराला मोठा आळा असेल ही धारणा टिम अण्णाची होती. त्यासाठी अण्णाने संयुक्त मसुदा समिती नेमण्याचा आग्रह धरला व सरकारने ही मागणी मान्य केली व ही 10 जनांची संयुक्त समिती होती यात सरकारचे पाच मंत्री प्रणव मुखर्जी (अध्यक्ष), विरप्पा मोईली, कपिल सिब्बल, सलमान खुर्शिद, पी. चिदंबरम्, टिम अण्णाकडून स्वतः अण्णा हजारे, न्या. एन.संतोष हेडगे, शांती भूषण, प्रशांत भूषण व अरविंद केजरीवाल इ.यांनी 30 जून 2011 पर्यंत आपले कार्य पूर्ण करण्याचे ठरवले. परंतु टिम अण्णा व सरकारमध्ये मतभेद निर्माण झाले व 2011 मध्ये सुद्धा लोकपाल बील पास होऊ शकले नाही.

जनलोकपालसाठी एक निवड समिती असेल यात पंतप्रधान, विरोधी पक्ष नेता, दोन सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायधिश, मुख्य निवडणूक आयुक्त, महालेखापाल, इ. निवड समितीचे सदस्य असतील. लोकपालाच्या निवडीची यादी तयार करण्यासाठी संविधानिक निवृत्त सदस्याची एक शोध समिती असेल. शोध समितीवर निवड समितीचे नियंत्रण असेल. संपूर्ण निवड प्रक्रिया पारदर्शक व जनतेच्या सहभागाने होईल, तसेच यात राज्यात लोकायुक्ताचीही तरतूद केली आहे. लोकपाल जनतेला जबाबदार असेल व लोकपालास हटवायचे झाल्यास जनता सर्वोच्च न्यायालयात जाऊ शकते. पंतप्रधान, न्यायपालिका, खासदार, सी.बी.आय., इ. लोकपालाच्या कक्षेत असतील. शासकीय कार्यालयातील तळापासून मंत्रालयापर्यंत सर्व अधिकारी, कर्मचारी हे लोकपालाच्या कक्षेत यावेत. एखाद्या नागरिकाने अधिकारी

किंवा कर्मचाऱ्याची तक्रार लोकपालाकडे केली तर लोकपालानी त्याची चौकशी करावी. पुराव्यानंतर शिक्षा व दंडाची शिफारस करू शकतो. तसेच भ्रष्टाचार उघड करणाऱ्या व्यक्तीवर जे हल्ले होतात. त्यांना व त्यांच्या साथीदारांना आणि भ्रष्टाचाराने पिडीत लोकांना संरक्षण देण्याची तरतूद यात आहे. भ्रष्टाचाराच्या खटल्यातील अपीलाची सुनावणी लवकर करण्यासाठी उच्च न्यायालयामध्ये खंडपीठाचा प्रस्ताव आहे. खटल्यास वेळ लागू नये यासाठी काही सुधारणा करण्याचे प्रयोजन आहे. आरोप सिद्ध झाल्यावर सरकारी अधिकाऱ्याचे निलंबन खुली सुनावणी घेऊन निर्णय घेतला जाईल. जास्तीत जास्त शिक्षा जन्मठेप किंवा आजन्म कारावास इ. तरतूद आहे. तसेच वरिष्ठ दर्जाच्या आरोपी अधिकाऱ्यास जास्त शिक्षा जर आरोपी यावसायिक असेल जबर दंड व व्यावसायिकावरील गुन्हा सिद्ध झाला तर आरोपीला काळ्या यादीत टाकण्याची तरतूद असेल व लोकपाल फोन टॅपिंगचे आदेश देऊ शकतो. जर विनाकारण तक्रारी आल्यातर त्या लोकपाल ठरवेल, इ. तरतुदी जनलोकपालात आहेत. वरील परिस्थितीचा तुलनात्मक विचार केल्यानंतर आपल्या लक्षात येईल की, टिम अण्णाच्या अपेक्षा भरपूर आहेत.

I kjkd k %

आपण लोकपाल बिलाचा (जनलोकपाल) विचार केला तर नेहमी सरकार यशस्वी झाले आहे. लोकपाल बील पास करणे हे फारसं सरकारच्या हिताचं नाही. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे भ्रष्टाचार करण्यास त्यांचा खारीचा वाटा आहे. हे उजागर आहे. म्हणून सशक्त लोकपाल पास होऊ शकत नाही. याचं उत्तम उदाहरण म्हणजे टिम अण्णाच्या आंदोलनाची झालेली दशा आपण पाहतो आहोत. अण्णाच्या जनलोकपाल या पर्यायी व्यवस्थेतूनही अनेक प्रश्न अनुत्तरीत राहतात. अण्णांनी भ्रष्टाचार थांबविण्यासाठी मुळ कारणाचा शोध न घेता भ्रष्टाचार झाल्यावरच्या उपायाची तरतूद सांगतात. अण्णाचे जनलोकपाल भारतीय संसदेला आव्हान देणारी बिल पास व्हावे यासाठी हट्ट धरून चालत नाही. बहुमत आवश्यक असते आणि ते अण्णाकडे नाही. राजकीय व्यवस्थेचा भाग म्हणून आपण मागणी करू शकतो, सरकारला प्रभावित करू शकतो.टिम अण्णाचे आंदोलन फेसबुक, इंटरनेट, सोशियल नेटवर्कींगच्या माध्यमातून जास्त पहायला मिळाले व कॉरपोरेट व मध्यम वर्गापुरते मर्यादित होताना दिसते ते फारसे ग्रामीण व सर्वसामान्य माणसाला प्रभावित करू शकले नाही. तसेच भ्रष्टाचाराचे निवारण करण्यास लोकपाल हाच अंतीम पर्याय नाही. यापेक्षा समाजातल्या विविध समस्याकडे डोळसपणे पहावे लागेल.

टिम अण्णाच्या माध्यमातून लोकरस्त्यावर येवून भ्रष्टाचारचा विरोध जाहिर करत होते. ही सामाजिक परिवर्तनाची नांदी आहे. किमान काही काळ का होईना या आंदोलनाचा धसका प्रशासकीय व राजकीय पुढाऱ्यांनी घेतला होता.

संदर्भ ग्रंथ

1. प्रतियोगिता दर्पण, ऑगस्ट 20112. परिवर्तनाचा वाटसरू, 16-30 सप्टें. 20113. भ्रष्टाचार विरोधी जनआंदोलन न्यास, राळेगणसिद्धी, ता.पारनेर, जि.अहमदनगर येथून प्रकाशित अण्णा हजारेचे पत्र 4. मी महाराष्ट्राचा व महाराष्ट्र माझा, 1 सप्टेंबर 20115. सत्यशोधक एलार, नोव्हेंबर 20116. लोकराज्य, ऑगस्ट 2011 7. लोकसत्ता (अग्रलेख)8. सकाळ (अग्रलेख)9. लोकमत (अग्रलेख)10. इंटरनेट